

تحلیل و بررسی سکه‌های ایلخانی موجود در موزه ملی «باغ فین» کاشان

چکیده

مقدمه: سکه‌ها، از منابع مهم شناخت تاریخ گذشته بشر و از اسناد مهم تاریخی هستند. که با مطالعه آن‌ها از لحاظ فنی (جنس، آلیاژ) و محتوایی (نقوش و مضامین سکه) بسیاری از ابعاد مختلف تحولات سیاسی، اجتماعی، هنری و مذهبی دولت‌ها باز یابی می‌شود. در پژوهش حاضر که با هدف شناخت مسکوکات دوره ایلخانی به تحریر درآمده، تلاش شده، تا با توصیف و تحلیل نقوش و نوشتار سکه‌های موزه «باغ فین» به ارتباط آن‌ها با مذهب و سیاست این دوره پرداخته شود و به پرسش چیستی مضمون سکه‌های ایلخانی موزه «باغ فین» و نمودهای بصری رایج آن‌ها پاسخ داده می‌شود.

روش پژوهش: پژوهش حاضر به لحاظ هدف بنیادی است که با جمع‌آوری اطلاعات و داده‌های کتابخانه‌ای و میدانی (موزه ملی باغ فین کاشان) به شیوه تحلیلی-تاریخی به تحریر درآمده است.

یافته‌ها: یافته‌ها حاکی از آن است که در میان سکه‌های ایلخانی موجود در موزه ملی باغ فین کاشان، سکه‌ها به سه حاکم ایلخانی از جمله «غازان محمود» (۶۹۴ - ۷۰۳ ه.ق)، «اولجایتو» (۷۰۳-۷۱۶ ه.ق) و «ابوسعید» (۷۱۶-۷۳۶ ه.ق) تعلق دارد که بیشترین آن‌ها متعلق به ابوسعید و سه قطعه مسکوکات متعلق به شاهزادگان دوره فترت (محمدخان و انوشیروان) است. به‌طور کلی، نوشتار مرتبط با مذهب شیعی (اسامی ائمه اطهار (ع)) و تسنن (اسامی خلفای راشدین)، قاب‌های تزئینی هندسی متشکل از دایره، نقوش گیاهی و اجرام آسمانی و نقوش با کاربری تمغا، از جمله نمودهای بصری به کار رفته در سکه‌های ایلخانی موزه ملی باغ فین کاشان هستند.

نتیجه‌گیری: نوشتار سکه‌های ایلخانی موزه ملی باغ فین مرتبط با مذهب شیعه (اسامی ائمه اطهار (ع) و تسنن (اسامی خلفای راشدین) است. قاب‌های تزئینی هندسی متشکل از دایره، نقوش گیاهی، اجرام آسمانی و نقوش با کاربری تمغا، از جمله نمودهای بصری به کار رفته در این سکه‌هاست که به مانند دیگر دوره‌های تاریخی ایران مذهب و سیاست عصر خود را بازنمایی کرده‌اند.

کلیدواژه

ایلخانی، مسکوکات، کاشان، موزه ملی باغ فین، عناصر بصری، شعائر مذهبی

۱. نویسنده مسئول، استادیار تاریخ پیش از اسلام، پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری کشور، ایران.

Email: M.nemati@richt.ir

۲. دکتری باستان‌شناسی، باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

مقدمه و بیان مسأله

سکه به‌عنوان ماندگارترین سند تاریخی، جلوه‌ای از ابعاد و زوایای مختلف زندگی جامعه است و صنعت، نوع پوشش، اقتصاد، شعائر مذهبی و مواردی دیگر را بازتاب می‌دهد. از آن جهت که سکه‌ها در مبادلات روزمره بین اقشار مختلف دست‌به‌دست می‌شدند، زمینه مناسب برای بیان اهداف مدنظر حاکمان در اختیار می‌گذاشتند. در این میان، سکه‌های دوره ایلخانی به‌لحاظ تنوع در مضامین و نقوش، اطلاعات فراوانی به‌همراه دارند که نزد پژوهشگران از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است؛ به‌گونه‌ای که با استقرار حکومت ایلخانان در ایران، مجبور شدند به شعائر اسلامی و فرهنگ ایرانی احترام بگذارند. این سکه‌ها از نظر هنری ارزش فراوانی دارند. وجود تعداد زیاد ضراب‌خانه‌ها در سراسر قلمروی ایران در این دوره نشانه موفقیت و رونق اقتصادی و سیاسی در تمامی نواحی و روستاها بوده است؛ به‌طوری که در شهرهای کوچک نیز ضرب سکه وجود داشته، در حالی که این امر در دوره‌های قبلی رواج نداشته است. بررسی مسکوکات دوره ایلخانی در جایگاه یک سند فرهنگی - تاریخی برای دستیابی به شواهد بصری مرتبط با باورهای مذهبی موجود در جامعه آن زمان حلقه مفقوده‌ای است. باورهای مذهبی حاکم بر جامعه دوره ایلخانی تحت تأثیر مذاهب مختلف و از جمله سنی بوده است و شیعیان در اقلیت جامعه قرار داشتند. متأسفانه تا به امروز مطالعه و پژوهش جامع و علمی در مورد سکه‌های ایلخانی موزه باغ فین به‌لحاظ شکل ظاهری و محتوایی آن‌ها انجام نشده است و در پژوهش حاضر با پیگیری شرایط سیاسی و مذهبی مربوط به این دوره، نقوش و محتوای سکه‌های ایلخانی موزه مورد بررسی قرار گرفته است. بنابراین هدف از پژوهش حاضر خوانش و تحلیل عناصر بصری نقوش سکه‌های ایلخانی موجود در موزه ملی باغ فین کاشان است و سعی شده است، تا با توصیف و تحلیل نقوش و نوشتار، به ارتباط سکه‌ها با مذهب و سیاست این دوره دست یابیم و پرسش‌های ذیل در طی پژوهش پاسخ داده شوند: از نظر مضمون سکه‌های ایلخانی موزه باغ فین شامل چه مضامینی‌اند؟ و نمودهای بصری رایج در سکه‌های ایلخانی موزه باغ فین چیست؟

روش پژوهش

باتوجه به اینکه پژوهش مدنظر در ارتباط با بررسی صوری و محتوایی سکه‌های ایلخانی موزه باغ فین است، ماهیت پژوهش حاضر تحلیلی - تاریخی است و از منظر نوع هدف، بنیادی محسوب می‌گردد. به‌طور کلی برای دستیابی به اطلاعات صوری و محتوایی از منابع کتابخانه‌ای و یافته‌های میدانی (عکاسی از سکه‌ها) استفاده شده است. نمونه‌گیری به صورت هدفمند یا کیفی صورت گرفته و از جامعه آماری و مطالعاتی پژوهش حاضر، در میان صدها سکه موجود در موزه ملی باغ فین کاشان متعلق به دوره‌های مختلف، تعداد ۱۴۳ قطعه از آن‌ها که به یقین مرتبط با دوران ایلخانی است، انتخاب شده است؛ اما از آنجایی که عموماً از یک سرسکه، سکه‌های زیادی تولید می‌شده، بنابراین استناد بر مسکوکات مورد نظر، به‌عنوان نمونه‌ای از تعداد زیاد سکه‌های ضرب شده بوده و در نهایت به بررسی شکلی و محتوایی سکه‌های ایلخانی موزه کاشان پرداخته شده است.

پیشینه پژوهش

در خصوص سکه‌های دوره ایلخانی، پژوهشگران با تألیف آثاری در قالب کتاب و مقاله، به معرفی ویژگی‌ها و شناساندن انواع سکه‌های حاکمان دوره ایلخانی پرداخته‌اند. از جمله مهمترین کتب و مقالاتی که در این زمینه به

چاپ رسیده می‌توان به کتاب «دیلر^۲» (۲۰۰۶) با عنوان «سکه‌های مغول ایران» اشاره نمود که به بررسی سکه‌های این حکومت پرداخته‌اند. «سرفراز و آورزمانی» (۱۳۸۸) نیز در کتاب «سکه‌های ایران از آغاز تا دوره زندیه» به بررسی کلی سکه‌های ایران از دوران تاریخی تا دوران اسلامی (زندیه) پرداخته‌اند. «علیزاده مقدم» (۱۳۸۸) هم در کتاب «سکه‌های اولجایتو هشتمین ایلخان مغول» به معرفی سکه‌های این ایلخان پرداخته است. «علاءالدینی» (۱۳۹۵) نیز در کتاب «سکه‌های ایران دوره ایلخانان مغول» بررسی مسکوکات این دوره را انجام داده است. علاوه بر این موارد می‌توان به رساله‌ای در مقطع دکتری «صالحی» (۱۳۹۵) با عنوان «تجزیه عنصری سکه‌های ایلخانی جهت پی‌بردن به وضعیت اقتصادی و سیاسی زمان مورد مطالعه با روش PIXe» و پایان‌نامه «شهبازی» (۱۳۹۴) با عنوان «بررسی سکه‌های ایلخانان مغول» اشاره نمود که پژوهشگران نام‌برده به این نتیجه دست یافتند که مطالعه مسکوکات دوره ایلخانان نشان داده که سکه‌های نقره دارای فراوانی بیشتری نسبت به طلا و مس بوده‌اند و شاهد تغییر رسم‌الخط و تنوع نقوش بوده‌اند. از سویی تمرکز ضرب‌خانه‌ها در مناطق شمالی و شمال غربی ایران بوده است. همچنین در مقاله «شرفی» (۱۳۹۵) «نظام ضرب سکه و مبادلات پولی در عصر ایلخانی» نتایج پژوهش حاکی از آن است که نظام پولی ایلخانی متأثر از دوره‌های پیشین و مبتنی بر سکه‌های فلزی اعم از طلا، نقره و مس بوده است. مقاله «ثواقب و امربایی» (۱۳۹۶) هم با عنوان «روند دگرگونی شعائر مذهبی بر روی سکه‌های دوره ایلخانی» به بررسی تأثیر عقاید محلی، فرهنگ چینی و مغولی، مبلغان مذهبی و حکومت‌های همجوار می‌پردازد. «شمسی، شاطری و احمدی» (۱۳۹۷) نیز در مقاله «تحلیل فرآیند مشروعیت‌سازی بر سکه‌های ایلخانی (۶۵۷-۷۳۶ ق)» معتقد هستند، مشروعیت‌سازی ایلخانان در قالب شعارهای مغولی، ایرانی و اسلامی به‌واسطه مفاهیمی بر مبنای منابع قانونی-عقلانی، سنت و کاریزما بوده است. نتایج مقاله «محمودی و مهدوی» (۱۳۹۹) «خوانش آیکونوگرافیک عناصر بصری حاکم بر نقوش سکه‌های دوره ایلخانی» هم حاکی از آن است که سکه‌های به‌جا مانده از ابتدای دوره ایلخانی، دارای نوشته‌هایی به خط اویغوری و زبان مغولی است. در نهایت می‌توان از مقاله «نعمتی» (۱۴۰۰) با عنوان «بررسی و تحلیل سکه‌های نویافته از محوطه زلف‌آباد فراهان» نام برد که نتایج این پژوهش نشان داده است که سکه‌های به‌دست آمده از محوطه زلف‌آباد متعلق به سه حاکم اوایل دوره ایلخانی، یعنی «هولا کو، آباخان و احمدتکودار» هستند. با بررسی پیشینه موضوع، تاکنون مطالعه جامعی پیرامون مطالعه بصری سکه‌های ایلخانی موجود در موزه باغ فین کاشان صورت نگرفته است؛ بنابراین، معرفی و بررسی تنوع سکه و مضامین نقش شده بر روی سکه‌های ایلخانی موزه باغ فین نقطه عطف پژوهش حاضر است.

نگاه اجمالی به سکه‌های دوره ایلخانی

در دوره ایلخانی، مهمترین رکن نظام اقتصادی، سکه‌های فلزی بود. سکه‌هایی که از طلا، نقره و مس ضرب می‌شدند. سکه‌های طلا در معاملات و تجارت خارجی ایلخانان و سکه‌های نقره از نظر کاربرد اقتصادی، در معاملات تجاری و رسمی در داخل سرزمین‌های ایلخانی، رواج و کاربرد بیشتری داشت؛ به عبارت دیگر، متداول‌ترین واحد مسکوکات در زمان ایلخانان بود (نعمتی، ۱۴۰۰). البته باید گفته شود در عصر ایلخانی، سکه‌ها معیار وزنی و عیار ثابتی ندارند (ابن فوطی، ۱۳۸۱، ۲۵۸). محققان سکه‌های دوره ایلخانی را به سه دوره متفاوت تقسیم کرده‌اند:

۱. در دوره اول، ایلخانان تحت تأثیر فرهنگ غنی اسلامی، همانند دوره‌های قبلی، از عبارات اسلامی برای ضرب بر روی سکه‌های خود استفاده می‌کردند. برای مثال، «هلاکوخان» بر روی سکه‌های خود، بخشی از آیه مبارکه ۲۶

سوره آل عمران^۱ ضرب کرده بود (سرفراز و آوزرمانی، ۱۳۸۸، ۲۱۶). البته پیشینه کاربرد این آیه در دوران اسلامی به سکه‌های محمد بن طاهر دوم^۲ می‌رسد (علاءالدینی، ۱۳۹۴، ۶۳).

۲. در دوره دوم، آثار فرهنگ مغولی روی سکه‌ها بیشتر شد. در این دوره، تعدادی از ایلخانان مسلمان شده بودند، این ایلخانان عبارت بودند از: آباقاخان، احمد تگودار، ارغون خان، گیخاتو، بایدو، غازان خان محمود (نعمتی، ۱۴۰۰).

۳. در دوره سوم که از زمان اولجایتو آغاز شد، نام و القاب سلطان با حروف فارسی نوشته می‌شد. در این دوره بر روی سکه‌ها، به تناسب مذهب ایلخان، شهادتین و نام دوازده امام (ع) یا شهادتین و نام خلفای راشدین ضرب می‌شد. این ایلخانان کسانی چون «ولجایتو»، «محمد خدابنده»، «ابوسعید»، «ارپاگون»، «موسی» و «طغایمور» بودند. این دوره، دوره پیروزی فرهنگی ایرانیان بود. در این دوره، حتی شخص ایلخان، تحت تأثیر فرهنگ ایرانی اسلامی، از بسیاری از نمادها و شاخص‌های فرهنگی مغولی خود جدا شد (نعمتی، ۱۴۰۰).

«جوینی» در کتاب «تاریخ جهانگشا» می‌نویسد: «در دوره ایلخانان، هرکس که بر تخت خانی نشیند، یک اسم درافزاید: «خان یا قآن» و بس، زیادت از آن ننویسند و مناشیر و مکتوبات که نویسند، همان اسم مجرد نویسند. میان سلطان با عامی فرقی نهند و زواید و القاب و عبارات را منکر باشند» (جوینی، ۱۳۸۵، ج ۱، ۱۲۹ و ۱۳۰). بنابراین برای جانشینانشان عنوان «قآن» به معنی «خان بزرگ» به کار رفت. بعد از آباقآن، کلمه سلطان قبل از اسم حاکمان این سلسله به کار رفته است، مانند «احمد تکودار». یا اینکه فقط اسم خود را بدون هیچ لقب و عنوان نقر کرده‌اند، مانند احمد، ارغون، اما القاب و عناوین آن‌ها به زبان و خط اویغوری در سکه‌ها نقر شده است (ترابی طباطبایی، ۱۳۴۷، ۳۲).

کاشان روزگار مغول

تاخت و تاز سپاه مغول به ری، ساوه، قم و کاشان در گزارش رویدادهای سال ۶۲۱ ه. ق. ابن اثیر، این منطقه را به صورت ویرانه درآورده بود (اشپولر، ۱۳۶۸، ۳۴). شایان ذکر است که در روزگار مغول، گزارش‌هایی که در ارتباط با کاشان وجود دارد، گسیخته و در میان خبرها با نام کاشان مواجه می‌شویم. در زمان «آباقاخان» (۶۶۳-۶۸۰ ه. ق)، فرمانروایی اصفهان و کاشان، شخصی به نام «خواجه شمس‌الدین جوینی» بود و سپس در زمان «ارغون» (۶۸۳-۶۹۰ ه. ق) فرمانروایی کاشان برعهده «علی بن بهاء‌الدین بن شمس‌الدین جوینی» گذاشته شد. در زمان «غازان خان» (۶۹۴-۷۰۳ ه. ق) وی چند عدد دارالسایده در شهرهای بزرگ همچون کاشان بنا نهاد (رجبی، ۱۳۹۰، ۱۲۶ و ۱۲۷). همچنین در زمان سلطنت ابوسعید (۷۱۶-۷۳۶ ه. ق)، خانقاه و رباط سیدرکن‌الدین یزدی وزیر ابوسعید در بیرون از دروازه کاشان ساخته شد (نراقی، ۱۳۶۵، ۹۱) (تصویر ۱).

نگاهی اجمالی به تحولات تاریخی و مذهبی حاکمان ایلخانی در پژوهش حاضر

در مخزن موزه ملی کاشان بیش از یکصد قطعه سکه از دوره ایلخانی وجود دارد (تصویر ۲). با توجه به اینکه اکثر سکه‌های ایلخانی موزه باغ فین به یک حاکم (ابوسعید) تعلق دارند. در پژوهش حاضر، تعدادی از سکه‌های متعلق به حاکمان دیگر ایلخانی موجود در موزه معرفی و خوانش آن‌ها انجام شده است. به لحاظ دوره پادشاهی حاکمان ایلخانی، سکه‌های موزه کاشان به نظر متعلق به سه حاکم دوره ایلخانی (غازان محمود (۱ عدد)، اولجایتو (۸ عدد)، ابوسعید (۱۳۱ عدد)) و دو نفر از ایلخانان رقیب (محمدخان (۲ عدد) و انوشیروان (۱ عدد)) هستند که

تصویر ۱. توسعه شهرکاشان از

حمله مغول تا پایان صفوی. منبع:

آرشیو میراث فرهنگی،

صنایع دستی و گردشگری کاشان.

در ادامه به صورت مختصر تحولات تاریخی و مذهبی آنان بیان می‌شود. «سلطان محمود غازان خان» بزرگ‌ترین ایلخان مغول است. وی در سال ۶۹۴ ه.ق در منطقه فیروزکوه در حضور «شیخ صدرالدین ابراهیم حموی» به آیین اسلام درآمد و نام اسلامی محمود را بر خود نهاد (بویل، ۱۳۸۵، ۵۱۴). بعد از وی، «سلطان محمد خدابنده» به مدت سیزده سال از ۷۰۳ تا ۷۱۶ ه.ق بر ایران حکومت نمود. و از ابتدای روی کار آمدن دستور داد تا سکه‌ای با ذکر اسلامی دوازده امام (ع) ضرب کنند و پس از زیارت نجف در سال ۷۰۹ ه.ق تصمیم به قبول مذهب تشیع گرفت. «ابوسعید» در سال ۷۱۷ ه.ق پس از مرگ پدرش بر تخت سلطنت نشست (حافظ‌ابرو، ۱۳۸۰، ۷۳). در زمان ابوسعید کلمات ایغوری از روی سکه‌ها حذف شد (شایان ذکر است که نام ایشان به ایغوری در برخی سکه‌ها وجود دارد) و گرایش‌های شیعی در سکه‌های ابوسعید مشاهده نمی‌شود؛ در حاشیه بیشتر سکه‌ها نام خلفا نقر شده است (ترابی طباطبایی، ۱۳۵۱). با مرگ ابوسعید، آخرین ایلخان مغولی در سال ۷۳۶ ه.ق، حکومت ایلخانی منقرض شده بود و برخی فرزندان و نوادگان این خاندان به قدرت رسیدند، از جمله این افراد که سکه‌هایی از آن در مجموعه باغ فین وجود دارد، «محمدخان» و «انوشیروان» هستند. «شیخ حسن ایلکانی» (شیخ حسن بزرگ) یکی از امرای نواحی غربی ایران، در ذی‌حجه ۷۳۶ ه.ق، محمدخان (از نوادگان هلاکو) را به ایلخانی گماشت. محمدخان بعد از دو سال در سال ۷۳۸ ه.ق توسط شیخ حسن کوچک به قتل رسید. بعد از محمدخان چند حاکم ایلخانی دیگر به حکومت رسیدند، اما یکی مانده به آخرین شخص از این دودمان، فردی به نام انوشیروان است که توسط «ملک اشرف چوپانی» طی سال‌های ۷۴۴ تا ۷۵۶ ه.ق به حکومت منصوب شد (لطف‌آبادی، خلعتبری و حسنی، ۱۳۹۷).

تصویر ۲. نمونه‌هایی از سکه‌های ایلخانی (غازان، اولجایتو، ابوسعید، محمد و انوشیروان) موزه ملی باغ فین. منبع: نگارندگان.

سکه‌های ایلخانی موزه باغ فین

۱. بررسی فرم و شکل سکه‌ها: حکومت ایلخانی به علت آنکه در سرزمین‌های اسلامی واقع شده است، از سکه‌های اسلامی تقلید کردند. سکه‌های این دوره، مانند دوره‌های قبلی، از دو دایره تو در تو تشکیل شده است که دایره دوم محیط سکه است. این شیوه از زمان ساسانیان در ایران معمول شد. نوشتن متن در درون دایره اول در دوره خلفای راشدین و نوشتن متن در درون دایره بیرونی در زمان خلفای اموی رسم گردید و تفاوت مهم دوره ایلخانی در پیدایش شکل شش ضلعی روی سکه است که به‌ویژه در مورد سکه‌های شیعه به‌وفور دیده می‌شود و جایگزین دایره داخلی شده است (نعمتی، ۱۴۰۰).

۱-۱. قاب‌بندی سکه‌های ایلخانی موزه ملی باغ فین: تقلید از طبیعت، در فرهنگ اسلامی، در سکه‌های اسلامی، جایگاه مهمی ندارد و به‌جای آن، از دیگر هنرهای اسلامی مانند خوشنویسی و نقوش هندسی بهره گرفته

شده است. در سکه‌های اولیه اسلامی، از نقوش هندسی محدود به دایره و دایره‌های متحدالمرکز استفاده می‌کردند. این نقوش اندک اندک به صورت محدود افزایش یافت و اشکالی متناسب با فضای دایره‌ای و کوچک سکه‌ها پدید آوردند. در دوره ایلخانی، با سرنگونی خلیفه، اصلاحات بنیادی متعددی در سکه‌های مناطق تحت حکومت آنان رخ می‌دهد که مواردی چون خط، زبان و تصاویر مورد استفاده در سکه‌ها را دربر می‌گیرد (صالحی، ۱۳۹۳). با توجه به بررسی کمیت قاب‌ها در سکه‌های ایلخانی موزه کاشان، از قاب دایره، زنجیره‌های مدور با نقاط توپر و گل‌های چندپر استفاده شده است (تصویر ۳).

تصویر ۳. نمونه نقوش به کار رفته در قاب سکه‌های ایلخانی موزه ملی باغ فین. منبع: نگارندگان.

۱-۲. نقوش سکه‌های ایلخانی موزه باغ فین: به طور کلی، نقوش دربرگیرنده مفاهیم و تصاویر هنری، هندسی، حیوانی و گیاهی است که انسان‌ها در طول تاریخ به دلایل مختلف از آن استفاده کرده‌اند. «خزایی» معتقد است: «نقوش جلوه‌هایی از توانایی‌های فرهنگی و مذهبی جامعه‌ای است که هنرمند در آن زندگی کرده است و گاه این نقوش به سمت نقوش هندسی و زمانی در قالب نقوش گیاهی و بعضاً نجومی سوق داده شده‌اند» (خزایی، ۱۳۸۱). در اوایل دوران اسلامی، نقوش سکه‌ها عبارت بود از تصویر حاکمان، سمبل سلسله‌ها و غیره، اما در طول دوران‌های بعد، تحولاتی در نقوش پدید آمد و حکم بر حرمت تصاویر داده شد و هر نوع تصویرسازی از فرد تحریم شد.

بنابراین نقوش هندسی، گل و برگ (اسلیمی) و نوشته‌های اسلامی بر سکه‌ها نقر گردید (ترابی طباطبایی، ۱۳۴۷، ۳۱ و ۳۲). نقوش سکه‌های ایلخانی برگرفته از نقش، اجرام آسمانی، طرح‌های اسلیمی بود و به دلیل فراوانی سکه‌های نقره در این عصر، بیشتر نقوش بر روی این دسته از سکه‌ها نقش شده است (شهبازی، ۱۳۹۴). تنها نقش بر روی سکه‌های ایلخانی مورد پژوهش، نقش یکی از اجرام آسمانی، نقش ستاره است. این نقش‌مایه به اعتقاد «اشپولر»، ستاره داوود است که ایلخانان در برخی زمان‌ها آن را در سکه‌های خود به کار می‌بردند (اشپولر، ۱۳۶۸، ۲۹۴) اما «سرافرازی» معتقد است که این نقش ستاره داوود نیست و حتی بر روی سکه‌های دوره غزنویان و سلجوقیان نیز وجود دارد (سرافرازی، ۱۳۸۹). این نقش بر روی سکه‌های پژوهش پیش‌رو، به صورت ستاره‌های شش‌پر و همچنین بر روی برخی از سکه‌ها نقوش اسلیمی یا ابرچینی نیز مشاهده می‌شود (تصویر ۴).

تصویر ۴. طرح نقوش حک شده روی سکه‌های ایلخانی موزه ملی باغ فین. منبع: نگارندگان.

۱-۳. خط و زبان سکه‌های ایلخانی موزه باغ فین: نخستین گام «چنگیزخان» (حک: ۱۱۶۲-۱۲۲۷ م)، به کارگیری خط و مکتوب کردن زبان مغولی بود. در میان اسیران چنگیز در جنگ‌های اولیه، یک فرد اویغورزبان به نام «تاناتونگا» وجود داشت که خان مغول به اوراق، اسناد و مهرهای او علاقه نشان داد و از وی خواست تا به امیران مغول بیاموزد که زبان خود را به خط اویغوری بنویسند. این خط از خط سعیدی اقتباس شد که به عنوان زبان میانجی تا قرن چهارم هجری متداول بود، اما به عنوان زبان تکلم تا حمله مغول در آسیای میانه به حیات خود ادامه داد (شهبازی، ۱۳۹۴). خط اویغوری معمولاً از بالا به پایین نوشته می‌شد، اما به دلیل اینکه ایلخانان علاوه بر خط و زبان مغولی، الفبای عربی (کوفی) را هم در سکه‌ها به کار می‌بردند، همراهی با حروف عربی به طور افقی و از راست به چپ نوشته و خوانده می‌شد (ترابی طباطبایی، ۱۳۵۱). خط کوفی که در اواخر دوره اموی و اوایل عباسی منتشر شد تا قرن هفتم و هشتم هجری قمری معمول بود (فضائل، ۱۳۵۰، ۱۴۲). بنابراین خط به کار رفته بر سکه‌های ایلخانی کوفی و اویغوری بود که نشان از التقاط فرهنگ ایرانی و مغولی داشته است. در میان سکه‌های موزه ملی کاشان، نوشته‌ها به خط و زبان اویغوری نیز وجود دارند و اما اکثر نوشته‌های بر روی سکه‌های موجود در موزه به خط و زبان کوفی و در مواردی کوفی بنایی یا مربعی هستند. شایان ذکر است کتیبه ضرب شده در مرکز سکه‌های دایره‌ای، اهمیت بیشتری نسبت به نوشته حواشی سکه دارند و می‌توان آن را به منزله شعار رسمی ضرب‌کننده تلقی کرد (بوئل، ۱۳۸۵، ۳۴۷).

۱-۳-۱. کوفی مربعی: ارتباط خطوط معماری و سکه‌ها در دوره ایلخانی گسترده‌تر از هر زمان دیگری در ایران بوده است. در خلال قرن یازدهم و دوازدهم میلادی و زمانی که خوشنویسی در اوج شکوفایی خود در سرزمین‌های شرقی جهان اسلام بود، شاخه‌ای از خط کوفی پدید آمد که به نام کوفی مربعی مشهور شد و در ایران آن را معقلی یا بنایی نامیدند. اولین استفاده از کوفی مربعی در سکه‌ها مربوط به عصر غزنوی است. دلیل استفاده از کوفی هندسی در سکه‌ها با وجود چهارچوب مربعی، ناشی از توجه بیشتر به استفاده از شکل‌های مذهبی رایج در دیگر رسانه‌های هنری به خصوص تزیینات مذهبی مربوط به معماری بوده است (Salehi, Neyestani, & HejabriNoubari, 2015, 6-7). استفاده از کوفی مربعی یا هندسی در سکه‌های زمان ابوسعید در بیش از ۹۰

ضراب‌خانه ضرب شده است (Diler, 2006, 471-475) و در میان سکه‌های ایلخانی کاشان نیز این نوع خط کوفی بنایی (هندسی) مشاهده می‌شود (تصویر ۵).

۱-۴. طرح تمغای سکه‌های ایلخانی موزه ملی باغ فین: به‌لحاظ معناشناسی، تمغا داغ و نشانی را گویند که بر سرین ستوران سواری و باری چون اسب و الاغ و دیگر چهارپایان زند. در دوره ایلخانان مغول تا قبل از غازان‌خان، تمغا شکل مربعی داشت که سر چهار نفر قراول همراه با کلمات مغولی بر روی آن حک شده بود (محمودی و مهدوی، ۱۳۹۹). این نشان برگرفته از ساخت قبیله‌ای جوامع مغولی بود که از طرف خان مغول به‌عنوان نشانی بر تعلق به خاندان شاهی، از تمغای عمومی قبیله مشتق شده و به خان‌های استقلال‌یافته اهدا می‌شد (شمسی، شاطری و احمدی، ۱۳۹۷) به‌طور کلی، تمغاها استفاده‌های زیادی در جامعه مغولستان دربر داشته است. به‌لحاظ اداری، عملکرد دوگانه داشتند: اول اینکه برای مهر و موم یا مهر دفتر و دوم اینکه برای مالیات تجاری بود؛ سپس نماد مالکیت اشرافیت شده، به‌همین ترتیب، توسط پسران آنان به ارث می‌رسید. کم‌کم تبدیل به‌نام تجاری دام و مهر و موم دولتی شدند و پس از آن در سکه‌ها نیز ظاهر شدند (محمودی و مهدوی، ۱۳۹۹). در میان سکه‌های موجود در موزه باغ فین دو نوع نقش تمغا (طرح سواستیکا) قابل‌شناسایی است که در جدول زیر نمونه‌ای از آن بر روی سکه‌های دو حاکم ایلخانی موجود در موزه ارائه شده است (جدول ۱).

تصویر ۵. کاربرد خط کوفی

هندسی در میان سکه‌های ایلخانی

موزه ملی باغ فین. منبع: نگارندگان.

جدول ۱. نمونه تمغای استفاده شده بر روی سکه‌های حاکمان ایلخانی موزه ملی باغ فین. منبع: نگارندگان.

حاکم ایلخانی	نمونه سکه با طرح تمغا
اولجایتو (سلطان محمد خدابنده)	
ابوسعید	

۱-۵. ضراب‌خانه‌های سکه‌های ایلخانی موزه ملی باغ فین: ضراب‌خانه‌ها در هر دوره تاریخی بر مبنای آبادانی رونق یا مسائل سیاسی، اجتماعی و فرهنگی خاص یک منطقه در آن‌ها ایجاد می‌شد؛ به عبارت دیگر، تمامی شهرها و مراکز مهم دارای ضراب‌خانه رسمی بوده‌اند. متأسفانه نبود نظارت دقیق بر عملکرد ضراب‌خانه‌ها یکی از مشخصه‌ها و ویژگی‌های نظام پولی در عصر ایلخانی است و عیار و وزن سکه‌ها در ایالات و ممالک تابعه ایلخانی متفاوت و متغیر بوده است، اما مورخان از تشکیلات ضراب‌خانه‌ها و منصب مشرفی دارالضرب در این دوره در نوشته‌های خود اشاره می‌کنند به‌طور کلی، وزن سکه‌های نقره (درهم) از دو تا سه گرم و بیشترین تا ۱۲ گرم در زمان اولجایتو در نوسان است (شرفی، ۱۳۹۵). در سکه‌های ایلخانی، اغلب از واژگانی همچون «فی، سنه، فی شهرور سنه، فی ایام دوله، فی دوله و ضرب فی ایام» پیش از درج تاریخ و از حروف برای ذکر سال استفاده شده است و نشانی از اعداد در آن‌ها دیده نمی‌شود (صالحی، ۱۳۹۳). محل ضرب در متن یا حاشیه روی سکه و در پشت سکه

شهادتین و خلفای راشدین منقور شده است، همچنین در این دوره بیش از ۱۸۰ ضراب‌خانه که بیشتر آن‌ها در غرب و شمال ایران قرار گرفته بودند به‌ضرب سکه مبادرت می‌ورزیدند (شهبازی، ۱۳۹۴) و مسکوکات در دارالضرب‌های تحت‌نظارت حکومت که تشکیلات و سلسله مراتب خاص خود (قابضان، سباکان، طباعان و ...) را داشت، ضرب می‌شد (رضوی، ۱۳۸۸). نام ضراب‌خانه بر روی برخی از سکه‌های ایلخانی کاشان سائیده شده است، اما از جمله ضراب‌خانه‌های اشاره شده بر روی سکه‌های ایلخانی موزه باغ فین، می‌توان به «تبریز، سلطانیه، بغداد، کاشان، ساوه و جاجروم» اشاره کرد که ضراب‌خانه تبریز و کاشان بیشترین سهم را در میان سایر ضراب‌خانه‌های منقور شده بر روی مسکوکات دارند. شایان ذکر است که ضرب سکه در ضراب‌خانه کاشان از دوره آباقخان آغاز گشته و تا آخرین سال‌های حکومت ایلخانان ادامه یافت و بیشترین سکه‌های ضرب شده در این ضراب‌خانه را سکه‌های نقره تشکیل می‌دهد (نجف‌زاده تربتی، ۱۳۹۸).

۲. بررسی ویژگی‌های محتوایی: به‌طور کلی شعائر یعنی علامت و نمادی که برای اعلام تبلیغ مکتب، مذهب، عظمت و بزرگداشت دین الهی مورد استفاده قرار می‌گیرد (امرای، ۱۳۹۰). در این میان، متون نوشتاری بیشترین وسیله تزئینی برای سکه‌های اسلامی به‌شمار می‌روند. این نوشته‌ها با مضامین مذهبی، داعی، نام خدا و پیغمبر (ص) در واقع اعتقادات حاکمان و یا تمهید سیاسی جهت جلب حمایت مردم به‌کار برده می‌شد (عقیلی، ۱۳۶۰). بنابراین به‌جهت اهمیت و جایگاه مسکوکات، در پی بردن به اوضاع سیاسی، مذهبی و اقتصادی، در ادامه تغییرات حاصل شده بر روی سکه‌های موزه فین تشریح می‌گردد.

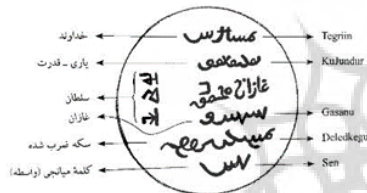
۱-۲. شعائر مذهبی بر روی سکه‌های ایلخانی موزه ملی باغ فین: با توجه به ایرانی نبودن حاکمان ایلخانی، شاهد تأثیرات گسترده‌ای از مسکوکات ایران در زمینه‌های مذهب، خط، زبان و متن بر روی سکه‌های ایلخانی هستیم، اما اعتقادات مذهبی آن‌ها قابل مقایسه با اسلام نبود و بسیاری از مراسم آن‌ها بر خرافه، سحر و جادو استوار بودند. با وجود این، حکومت بر جامعه‌ای که هیچ‌سختی بین قوم غالب و مغلوب وجود نداشت، تاحدودی مشکل به‌نظر می‌رسید و همین موضوع باعث شد آن‌ها در ابتدای زمامداری خود در صدد استفاده از دیوان‌سالاران ایرانی و حفظ شعائر مذهبی موجود برآیند (محمودی و مهدوی، ۱۳۹۹). در زمان ابوسعید (حک: ۷۱۶-۷۳۶ق) ایرانیان در گسترش نفوذ فرهنگ ایرانی اسلامی به موفقیت‌های بیشتری نائل آمدند. وی تنها ایلخانی بود که شعر فارسی می‌سرود و خط فارسی و مغولی را به‌خوبی می‌نوشت. در زمان او، کلمات اویغوری از روی سکه‌ها برداشته شد (صالحی، ۱۳۹۳). «ترابی طباطبایی» نقل می‌کند: «دوران حکومت صدساله ایلخانان مغولی ایران از لحاظ سکه و تنوع آن از نقطه نظر زبان، خط، رسم‌الخط، تصاویر، شعائر، علائم، تمغا و ... پُربرکت و پیچیده است، مخصوصاً بیست سال آخر (از ۷۳۶ق تا ۷۵۶ق) بعد از مرگ ابوسعید بهادرخان که دوره تجزیه حکومت و متصرفات ایلخانان و شروع ملوک‌الطوایفی شدید و قدرت‌نمایی حکام محلی است، چون حکام محلی هر کدام یک خان‌زاده یا شاهزاده مغولی را حمایت و به‌نام او سلطنت می‌کردند» (ترابی طباطبایی، ۱۳۵۳).

بررسی ویژگی‌های شکلی و محتوایی سکه‌های حاکمان ایلخانی موزه باغ فین

۱. غازان محمود (۶۹۴-۷۰۳ق): همانگونه که در بخش‌های پیشین اشاره شد، غازان اسلام را پذیرفت و اسلام دین رسمی امپراتوری شد و سپس نام محمود را برای خود انتخاب نمود که بر روی مسکوکات وی به خط فارسی یا ایغوری نوشته شده است. در برخی از سکه‌های غازان خان، اسم، القاب سلطان به خط ایغوری و چینی

ضرب می‌شد و پشت سکه نیز کلمات شهادتین نقر می‌گردید (تصویر ۶).

در میان سکه‌های ایلخانی موزه باغ فین سکه‌ای با نام غازان محمود به خط ایغوری و چینی وجود دارد که متأسفانه بخشی از پشت سکه آن سایید شده است. در سکه‌های غازان و به‌ویژه سکه موجود در موزه، بر روی سکه، شاهد عبارتی تحت‌عنوان «تنگرین کوجوندور غازانو دلتگولوک سن» به خط پاگرا بر اغلب سکه‌های غازان وجود دارد و منحصر به این ایلخان است و برای ایلخانان دیگر به کار برده نشده است (تصویر ۷). دو عبارت «تنگرین» و «کوجوندور» به ترتیب به معنی خدا و قدرت است (سرافرازی، ۱۳۸۹). بر روی سکه‌های غازان عموماً عبارت «لا اله الا الله محمد رسول الله» نوشته شده است که متأسفانه بر روی سکه موجود در موزه ساییدگی مانع از خوانش دقیق آن شده است (تصویر ۷). روی سکه شامل یک گل پنج‌پر است که شعایر مذهبی درون آن قرار گرفته‌اند. سایر نوشتارها یا عناصر تزئینی احتمالی به علت مرور زمان از بین رفته و نامشخص است. در پشت سکه در بالا یک ابر چینی را مشاهده می‌کنیم و در مرکز القاب غازان به خط ایغوری (پاگزا) دیده می‌شود.

تصویر ۷. عبارت ایغوری و چینی بر روی سکه‌های غازان خان. منبع: علاءالدینی، ۱۳۹۵، ۱۲۰.

تصویر ۶. رو و پشت نمونه سکه ایلخانی غازان محمود در موزه ملی باغ فین کاشان. منبع: نگارندگان.

۲. **اولجایتو؛ سلطان محمد خدابنده (۷۰۳-۷۱۶ ق):** مشروعیت‌سازی حکومت اولجایتو اغلب با استفاده از سنت‌های اسلامی در قالب القاب اسلامی، آیات قرآنی و نام بزرگان مذهبی برای نشان دادن گرایش و همراهی ایلخان با گروه‌های مذهبی و گفتمان قانونی غالب بر جامعه صورت گرفته است (شمسی و همکاران، ۱۳۹۷). به‌طور کلی، ویژگی سکه‌های ضرب شده اولجایتو در میان سکه‌های ایلخانی موزه ملی باغ فین کاشان عبارت‌اند از: نوشتار سکه‌ها دارای سبک شیعی به صورت «ضرب فی دولة المولی‌السلطان‌الاعظم مالک رقاب‌الامم غیاث‌الدینا و الدین اولجایتو سلطان محمد خلد الله ملکه» به معنی «ضرب شد در زمان پادشاهی سلطان اعظم، گرداننده ملت‌ها، پادشاه بزرگ فریادرس دنیا و دین، اولجایتو سلطان محمد خداوند پادشاهی وی را جاودان گرداند» (تصویر ۸) که به‌نظر این سجع سکه از جنبه ایرانی بودن دور شده و بیشتر به جنبه اسلامی نزدیک است. البته شایسته است که اشاره شود استفاده از شعار مذهبی «خلد الله ملکه» که در انتهای سجع بالا اشاره شد، برای اولین بار بر روی سکه‌های غازان محمود (حک: ۶۹۴-۷۰۳ ق) ظاهر می‌شود (ثواقب و امرایی، ۱۳۹۶). استفاده از واژه‌های «غیاث‌الدینا و الدین» به معنی «نجات‌دهنده دنیا و دین» که بر روی سکه‌های اولجایتو استفاده شده، کفایت وی برای سروری بر جهان اسلام به‌واسطه صاحب جان امت‌ها مورد تأکید قرار گرفته است (شمسی و همکاران، ۱۳۹۷). در حاشیه روی سکه‌های سلطان محمد خدابنده موجود در موزه، نوشتارهایی همچون «لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله» و اسامی ائمه اطهار (ع)، به‌طور مفصل، بر روی تعدادی از سکه‌های محمد خدابنده نقر شده است که متأسفانه اکثر آن‌ها سایید شده است؛ همچنین شکل هندسی سکه‌ها به دالبرهای چهارلبه‌ای تغییر

پیدا کرده است (تصویر ۹).

تصویر ۹. نمونه طرح‌واره کامل رو و پشت سکه از حاکم ایلخانی اولجایتو. منبع: خسروی، ۱۳۸۷.

تصویر ۸. رو و پشت نمونه سکه‌های اولجایتو همراه با طرح خطی آن در موزه ملی باغ فین. منبع: نگارندگان.

شایسته است اشاره شود که برای اولین بار شعائر مذهبی «علی ولی الله» نیز بر روی سکه‌های آباقخان (حک: ۶۸۱ - ۶۸۳ ق) ظاهر می‌شود و در نهایت، آخرین ایلخانی که از این عبارت استفاده کرده، اولجایتو (حک: ۷۰۳ - ۷۱۶ ق) است. وی در تمامی سکه‌هایی که بعد از تشریفش به مذهب شیعه در سال ۷۰۹ ق ضرب شده، از این پیام شیعی استفاده کرده است (صالحی، ۱۳۹۳) (تصویر ۸). در زمان اولجایتو برای نخستین بار، وی القاب متداول و طولانی شرقی را به کار برد که روی سکه‌ها به صورت مختلف دیده می‌شود (اشپولر، ۱۳۶۸، ۲۷۳). به‌طور کلی روی سکه‌های اولجایتو شامل یک دایره مرکزی است که در آن شعائر اصلی قرار گرفته است و در حاشیه بیرونی هم صلوات ۱۲ امام دیده می‌شود و در پشت سکه نیز یک گل چهارپر قرار دارد که القاب پادشاه و سایر ادعیه بر روی آن مشاهده می‌شود (تصویر ۹).

۳. ابوسعید بهادرخان (۷۱۶-۷۳۶ ق): ابوسعید دوازده‌ساله بود که بر تخت سلطنت جلوس کرد (احمدی، شاطری، شمسی، ۱۳۹۴). در زمان وی، حکومت با اختلافات داخلی و خارجی بسیاری مواجه بود. در زمان وی، جایگاه تشیع کاهش پیدا کرد (اشپولر، ۱۳۶۸، ۱۹۶) و این نگرش بر روی سکه‌های این ایلخان نمایان است (استفاده از اسامی خلفای اهل تسنن مانند ابوبکر، عمر و عثمان)؛ حتی تاکنون سکه‌ای با شعائر شیعی مربوط به دوره ابوسعید ایلخانی مشاهده نشده است. البته شایان ذکر است استفاده از شعائر شیعی در معماری مذهبی زمان ابوسعید استفاده شده است (در کتیبه غربی مسجد جامع ورامین به‌دستور ابوسعید در سال ۷۲۲ ق شعار شیعی مذهبی نوشته شده است). و احتمال می‌رود به‌خاطر رفع اختلافات مذهبی و قومی از عبارات شیعی و یا عرب و عجم بر روی سکه‌ها استفاده نشده باشد (ثواقب و امرایی، ۱۳۹۶). به‌طور کلی، ویژگی سکه‌های ضرب شده ابوسعید در میان سکه‌های ایلخانی موزه ملی باغ فین کاشان عبارت‌اند از: گسترده‌ترین طرح استفاده شده از شکل محراب، در سکه‌های ابوسعید رخ داده است. استفاده وسیع از نقشمایه محراب در سکه‌های ابوسعید بهادرخان به‌شکل عبارت قرآنی، به‌صورت محراب طراحی شده است. تعداد قابل توجهی از سکه‌های ایلخانی کاشان این طرح را دارند. در این طرح بخشی از آیه ۱۳۷ سوره بقره به‌معنی «خداوند برای تو کفایت خواهد کرد که او شنوای داناست.» به‌کار گرفته شده که کلمه «فَسَيَكْفِيكَهُمْ» به‌صورت قابی به‌شکل محراب در مرکز درآمده است و قسمت دیگر آیه در حاشیه سکه نقر شده است (تصویر ۱۰).

تصویر ۱۰. رو و پشت نمونه سکه‌های ابوسعید با نقش محراب همراه با طرح خطی آن در موزه ملی باغ فین. منبع: نگارندگان.
تصویر ۱۱. رو و پشت نمونه سکه‌های ابوسعید با خط ایغوری همراه با طرح خطی آن در موزه ملی باغ فین. منبع: نگارندگان.

در میان سکه‌های این ایلخان، سکه‌هایی نیز مشاهده می‌شود که نام ابوسعید در پشت سکه به صورت ایغوری نقر شده است. بر روی سکه عبارت «لا اله الا الله محمد رسول الله صلى الله عليه» به خط کوفی هندسی و در حاشیه سکه نیز اسامی «ابوبکر، عمر، عثمان و علی» نقر شده است (تصویر ۱۱). در پشت سکه القاب سلطان تحت عنوان «السلطان العالم ضرب بوسعیدا سلطان بهادرخان خلد ملکه» به چشم می‌خورد. در مجموع، شعائر مذهبی این ایلخان به صورت ساده در مرکز آمده و نام خلفای راشدین در پایین سکه نوشته شده است. به نظر با توجه به درجه اهمیتی که اسامی برای طراح داشته است، این اسامی قرار گرفته‌اند. در پشت سکه‌ها نیز طراح از ترکیب یک گل چهارپر و یک مربع کادری به وجود آورده است که درون آن القاب پادشاه در مرکز دیده می‌شود (تصویر ۱۲). ابوسعید این نقشمایه را در پشت سکه‌های خود در طی سال‌های بعد از ۷۱۷ ق و به خصوص در سال‌های ۷۱۹ و ۷۲۰ ق مورد استفاده قرار داد و براساس کتاب عمر دیلر نزدیک به ۹۰ ضرب‌خانه در این دو سال اقدام به ضرب سکه با این طرح کرده‌اند (Salehi and et al., 2015, 5). نمونه این کتیبه محراب‌گون به شکل نقاشی روی گچ در سکنج‌های انتقالی گنبد بقعه سید رکن‌الدین یزد نیز مشاهده می‌شود (Salehi and et al., 2015, 5). (تصویر ۱۳).

تصویر ۱۴. عبارت نوشتاری «ضرب فی الدوله» پشت سکه‌های ابوسعید، موزه ملی باغ فین. منبع: نگارندگان.

تصویر ۱۳. نقش محراب در گچ‌بری‌های بقعه سید رکن‌الدین یزد و مشابهت آن با سکه‌های ابوسعید. منبع: Salehi and et al., 2015, 6

تصویر ۱۲. نام ابوسعید پشت سکه در مرکز و نام اسامی خلفا بر روی سکه. منبع: خسروی، ۱۳۸۷.

واژه‌هایی چون «السلطان العالم العادل، بهادرخان» نیز بر روی سکه‌های ابوسعید در موزه کاشان وجود دارد. از دیگر عبارات نقر شده بر پشت سکه‌ها «ضرب فی الدوله»، از جمله دیگر ویژگی‌های عبارتی ایلخان ابوسعید است که بر روی سکه‌های خود از آن استفاده و در بسیاری از سکه‌ها تکرار کرده است و این مورد نیز پشت سکه‌های ایلخانی موزه باغ فین مشاهده می‌شود (تصویر ۱۴).

۴. محمدخان (۷۳۶-۷۳۸ ق): با مرگ ابوسعید بهادر، دوره حکومت جانشینان هلاکو پایان یافت و شاهزادگان باقی مانده در پی کسب مقام ایلخانی برآمدند. «رویمر» می‌نویسد: «در این روزگار افرادی بودند که باور داشتند

حکومت مغولان ادامه دارد، چراکه در این میان، این صحنه از رهبران منتقد مغولی و سیاستمداران و یا شاهزادگانی که وابسته به جانشینان بلافصل چنگیز خان بودند، چندان خالی نبود» (رویمر، فریز، فراگز، کندی، امورتی، ویلسن، گری، صفا و شیمیل، ۱۳۸۷، ۱۳). یکی از این افراد محمدخان بود. به‌طور کلی، نوشتار و شعائر سکه‌های شاهزادگان دوره فترت ایلخانی به سبک سکه‌های ایلخانی است. مسکوکات به سبک اهل سنت و نام خلفای راشدین روی آن‌ها نقر شده است. بر روی سکه‌های محمدخان که در پایین آورده شده است «لا اله الا الله محمد رسول الله» و حاشیه آن نام خلفای راشدین از جمله «ابوبکر» نقر شده است. در پشت سکه نیز لقب «السلطان العالم محمدخان خلدالله ملکه» مشاهده می‌شود (تصویر ۱۵).

۵. **انوشیروان (۷۴۵-۷۵۶ ق):** از دیگر ایلخان دست‌نشانده‌ای که تاکنون شناخته شده، انوشیروان است (جعفری‌مذهب، ۱۳۹۰). همانگونه که در بالا نیز اشاره شد، نوع نوشتار و سبک سکه‌های ایلخانان دوره فترت، مشابه حاکمان اصلی این دودمان است. در میان سکه‌های ایلخانی کاشان، سکه‌ای با نام انوشیروان مشاهده می‌شود. در پشت سکه «السلطان انوشیروان خلد الله ملکه» و بر روی سکه نیز عبارت «لا اله الا الله محمد رسول الله» و در حاشیه سکه نام خلفای راشدین «ابوبکر، عمر، عثمان و علی» نقر شده است (تصویر ۱۶).

تصویر ۱۶. بالا: رو و پشت سکه انوشیروان موزه ملی باغ فین؛ پایین طرح خطی سکه. منبع: نگارندگان.

تصویر ۱۵. بالا: رو و پشت سکه محمدخان موزه ملی باغ فین؛ پایین طرح خطی سکه. منبع: نگارندگان.

بحث پیش از نتیجه‌گیری

سکه‌ها علاوه بر کاربرد اقتصادی، بعضاً دارای کارکردهای اجتماعی، فرهنگی و سیاسی هستند. با بررسی مضامین حک شده در سکه‌های ایلخانان موجود در موزه باغ فین مشخص شد که بخش زیادی از آن‌ها مربوط به مفاهیم اسلامی هستند. در دوره غازان خان و بعد از اسلام آوردن وی، مضامین دینی بر روی سکه‌ها درج می‌شد، به‌گونه‌ای که نوشته‌ای به خط ایغوری «تنگریین کوچوندور غازانو دلدکگولوک سن» به معنی این سکه به یاری خداوند توسط غازان ضرب شده است (تصویر ۷). عبارت اشاره شده در بالا نشان می‌دهد که به‌خواست خدا پادشاهی را دارد (بیانی، ۱۳۹۳، ۱۶-۲۱) بنابراین این شعار نشان از ظهور مفاهیم مغولی و ایغوری با مضمون اسلامی است. بر روی سکه غازانی موجود در موزه فین علاوه بر نوشته مغولی، نوشته چینی نیز تحت‌عنوان «سلطان» مشاهده می‌شود که احتمالاً تعریفی برای هویت وی به‌عنوان حاکمی از تبار مغول و وابستگی‌های قومی و قبیله‌ای وی باشد (شمسی و همکاران، ۱۳۹۷). براساس منابع تاریخی که در بخش‌های پیشین بیان شد، اولجایتو در کودکی غسل تعمید یافته بود و با تشویق همسرش به اسلام درآمد و در طی زمانی به مذهب تشیع درآمد (کاشانی، ۱۳۸۴، ۹۵) در سکه‌های اولجایتو عبارات اهل تشیع از قبیل «علی ولی الله»، «صلوات بر دوازده امام معصوم» یا عبارتی تحت‌عنوان «نجات‌دهنده دنیا و دین» به چشم می‌خورد که نشان می‌دهد این حاکم برای نشان دادن گرایش مذهبی خود از سنت‌های اسلامی استفاده کرده است. در سکه‌های ابوسعید، عبارات اهل تسنن مانند نام

خلفای راشدین «ابوبکر، عمر و عثمان»، بخشی از آیه سوره بقره «فَسَيَكْفِيكَهُمُ» و واژگانی همچون «السلطان الاعظم، السلطان العادل» ملاحظه می‌شود که به نظر با وجهی کاریزماتیک (صورت مغولی: تانگری، صورت اسلامی: اراده خدا و ضللاللهی) بروز یافت. همانگونه که در منابع مختلف بیان شده است، با مرگ ابوسعید حکومت ایلخانی به سمت انحطاط رفت و پس از وی ۹ شخص به‌عنوان حاکم به پادشاهی رسیدند. در میان آثار منقول (سکه) چند عدد سکه از پادشاهان دوره بعد از ابوسعید، محمدخان و انوشیروان وجود دارد که به لحاظ بصری و محتوایی سکه‌های این دو حاکم تنها دارای نام صاحب سکه، عبارات «لا اله الا الله محمد رسول الله و ابوبکر عمر عثمان» و نام خلفای راشدین است که از زمان اولجایتو به بعد بر روی سکه‌ها تا پایان دوره ایلخانی متداول شده بود. از دیگر یافته‌های این پژوهش، کاربرد خط کوفی است که شیوه‌های گوناگون خط کوفی در آثار مختلفی همچون سکه، سفال، کتیبه و ... به لحاظ مطالعاتی از اهمیت بسیاری برخوردار هستند. برخی از حروف و کلمات به کار رفته در سکه‌های ایلخانی موزه کاشان ساده و برخی به خط کوفی تزئینی به تحریر درآمده‌اند. در جدول زیر نمونه‌های آن آورده شده است (جدول ۲).

جدول ۲. انواع نوشتارهای سکه‌های ایلخانی موزه باغ فین کاشان. منبع: نگارندگان.

ردیف	نوع لا اله الله	نوع محمد رسول الله	نوع علی	نوع لا
۱	لا اله الا الله	محمد رسول الله	علی	لا
۲	لا اله الا الله	محمد رسول الله	علی	لا
۳	لا اله الا الله	محمد رسول الله		لا

در این دوره، بنابر منابع تاریخی مشخص شد که هر ایلخانی که بر تخت پادشاهی می‌نشست لقبی را برای خود انتخاب می‌نمود؛ بنابراین القاب و عناوین آن‌ها به زبان ایغوری یا فارسی در سکه‌ها نقر شد که با بررسی سکه‌های ایلخانی در موزه، با برخی از عناوین ایلخانان مواجه هستیم. به‌عنوان مثال در سکه‌های ابوسعید هم نام فارسی و در برخی از سکه‌ها نام وی به ایغوری نقر شده است (جدول ۳).

جدول ۳. القاب حاکمان ایلخانی موزه باغ فین. منبع: نگارندگان.

حاکم	القاب
غازان محمود	تنگریین کوچوندور غازان محمود
اولجایتو	السلطان الاعظم مالک الرقاب الامم اولجایتو سلطان غیاث الدنيا و الدین
ابوسعید	السلطان الاعظم ابوسعید بهادرخان، السلطان العادل
محمدخان	السلطان الاعظم محمدخان
انوشیروان	السلطان العادل انوشیروان

از دیگر یافته‌های پژوهش، قاب یا حاشیه‌های سکه‌های ایلخانی موزه هستند. نوع قاب سکه‌ها شامل نقوش هندسی

و نقوش گل (براساس تعداد پر) بودند. رایج‌ترین طرز استفاده از هندسه و کاربرد آن در سکه‌های موزه، اشکال اصلی دایره و مربع است که این فرم بر دو طرف سکه‌ها دیده می‌شود. از دیگر اشکال، استفاده از زنجیرهای مدور با نقاط توپر (دوایر توپر) است که بر حاشیه بیشتر سکه‌های پژوهش حاضر مشاهده می‌شود. نقوش گل استفاده شده بر روی سکه‌ها شامل گل‌های چهارپر، پنج‌پر و هشت‌پر و هشت‌پر متداخل هستند. از دیگر قاب‌های استفاده شده، قاب محرابی است که تنها بر روی سکه‌های ابوسعید مشاهده می‌شود. در مجموع بیشترین نوع قاب در سکه‌های ایلخانی موزه، قاب دایره، زنجیرهای مدور با نقاط توپر (دوایر توپر) و گل چهارپر و هشت‌پر است.

نتیجه‌گیری

امروزه با مطالعه و بررسی سکه‌های اسلامی، می‌توان تاحدی اعتقادات و گرایش‌های مذهبی پادشاهان را شناسایی کرد؛ به عبارت دیگر، سکه‌ها نمودار فرهنگ و زبان، خط، وضعیت سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و مذهبی هر ناحیه هستند. دوره ایلخانی به لحاظ تحولات ضرب سکه، یکی از ادوار مهم تاریخ ایران اسلامی است. در کنار نقوش، نوشته‌های سکه‌ها بیشترین وسیله تزئینی برای سکه‌ها به حساب می‌آیند. ایلخانان با داشتن اعتقادات مذهبی مختلف (شمی، بودایی، مسیحی) و تساهل مذهبی و با توجه به اینکه آنان به اعتقادات ایران آگاه بودند، بیشتر بر رواداری مذهبی و دینی تأکید داشتند و این مسأله را بر روی سکه‌های خود اعمال کردند. همانگونه که مشخص است، در آغاز نشانه‌هایی از نفوذ مسیحیت در سکه‌ها مشاهده می‌شود، اما با مسلمان شدن ایلخانان، اندک اندک شعائر غیراسلامی حذف شد، به گونه‌ای که مفصل‌ترین نوشتارهای شیعی بر روی سکه‌های اولجایتو (سلطان محمد خدابنده) وجود دارد. با بررسی سکه‌های ایلخانی موزه ملی باغ فین کاشان، این نتیجه حاصل شد که سکه‌های مطالعه شده موزه باغ فین کاشان متعلق به حاکمان مسلمان ایلخانی «غازان محمود، اولجایتو، ابوسعید، محمد و انوشیروان» اند و بیشترین سکه‌ها متعلق به دوره حکومتی ابوسعید بهادرخان (۷۱۶-۷۳۶ ق)، پسر اولجایتو، بوده و اغلب آنان ضرب ضرب‌خانه تبریز است. براساس نظر محققان درباره سکه‌های ایلخانی، می‌توان مسکوکات موجود در موزه باغ فین را متعلق به دوره سوم که از زمان اولجایتو آغاز شد، دانست. این سکه‌ها همانند اغلب سکه‌های دوره ایلخانی از نوع درهم و از جنس نقره بودند. از دیگر ویژگی سکه‌های ایلخانی موزه، نقوش سکه‌ها هستند که برگرفته از نقوش گیاهی و اجرام آسمانی (ستاره) است. نقوش و نوشتارهای رو و پشت سکه‌های ایلخانی موزه دارای مضامین مذهبی بوده و به لحاظ ارائه ویژگی‌های بصری و هنری حائز اهمیت هستند. بر روی سکه‌ها شعائر دینی و مذهبی و پشت سکه‌ها از واژه‌هایی استفاده شده که مشروعیت حاکم را می‌رساند، مانند السلطان، الاعظم، رقاب الامم و غیره. به طور کلی، نوشته‌های مرتبط با مذهب شیعی (اسامی ائمه اطهار (ع)) و تسنن (اسامی خلفای راشدین)، قاب‌های تزئینی هندسی متشکل از دایره، نقوش گیاهی و اجرام آسمانی و نقوش با کاربری تمغا، از جمله نمادهای بصری به کار رفته در سکه‌های ایلخانی موزه باغ فین کاشان هستند.

مشارکت‌های نویسنده

نویسنده اول مقاله، تصاویر پژوهش را انتخاب، عکاسی و پروژه پژوهش را آغاز کرد. نویسنده دوم نیز داده‌های فرهنگی پژوهش را مورد تجزیه و تحلیل قرار داد. این دست‌نوشته با مشارکت همه نویسندگان نوشته شده است. همه نویسندگان نتایج را مورد بحث قرار دادند، نسخه نهایی دست‌نوشته را بررسی و تأیید کردند.

تقدیر و تشکر

نویسندگان مقاله از همکاران محترم اداره میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری شهرستان کاشان و موزه ملی باغ فین کاشان که در به ثمر رسیدن این کار پژوهشی در گذشته ما را یاری نموده‌اند، کمال تشکر و قدرانی را دارد.

تضاد منافع

نویسنده (نویسندگان) هیچ تضاد منافع احتمالی در مورد پژوهش، تألیف و انتشار این مقاله را اعلام نکردند.

منابع مالی

نویسنده (نویسندگان) هیچ گونه حمایت مالی برای پژوهش، تألیف و انتشار این مقاله دریافت نکردند.

پی‌نوشت

۱. «بگو پروردگارا، پادشاهی از آن توست، به هر کس که بخواهی می‌دهی و از هر که بخواهی می‌گیری و هر که را بخواهی عزیز می‌کنی» یاراحمدی، ۱۳۸۹، ۴۰.
۲. محمد بن طاهر، ملقب به محمد خراسانی، پنجمین حاکم دودمان طاهریان در خراسان بزرگ است.

3. Diler

منابع

- ابن فوطی، عبدالرزاق. (۱۳۸۱). *الحوادث الجامعة (رویدادهای قرن هفتم هجری)* (ترجمه عبدالمحمد آیتی). تهران: انجمن آثار و مفاخر ملی.
- احمدی، عباسعلی، شاطری، میترا و شمسی، شیما. (۱۳۹۴). سکه‌های دوره ایلخانی، رسانه‌ای برای بازتاب بستر سیاسی و اجتماعی عصر خود. در مجموعه مقالات دومین همایش ملی باستان‌شناسی ایران، دانشگاه بیرجند، ۱-۱۳.
- اشیپولر، برتولد. (۱۳۶۸). *تاریخ مغول در ایران* (ترجمه محمود میرآفتاب). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- اقبال آشتیانی، عباس. (۱۳۸۴). *تاریخ مغول*. تهران: امیرکبیر.
- امرایی، سیاوش. (۱۳۹۰). *روند دگرگونی نقوش و شعائر مذهبی سکه‌های ایرانی از ایلخانی تا صفوی*. (کارشناسی‌ارشد تاریخ). دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، لرستان، ایران.
- بختیاری شهری، محمود. (۱۳۸۸). بررسی سکه‌های ایلخانان مغول در تابران توس. *پژوهش‌نامه تاریخ*، ۴(۱۵)، ۳۳-۵۸.
- بخشنده‌فرد، حمیدرضا و جاوری، محسن. (۱۳۹۶). شناسایی فنی و خوانش خطوط سکه‌های مسی حفاری شده از محوطه تاریخی فیض‌آباد کاشان. *پژوهش باستان‌سنجی*، ۳(۲)، ۶۱-۸۰.
- بویل، جی. آ. (۱۳۸۵). *تاریخ ایران کمبریج: از آمدن سلجوقیان تا فروپاشی ایلخانان* (ترجمه حسن انوشه) (ج ۵). تهران: نشر امیرکبیر.
- بیانی، شیرین. (۱۳۹۳). *مغولان و حکومت ایلخانی در ایران*. تهران: سمت.
- ترابی طباطبایی، جمال. (۱۳۴۷). *سکه‌های اسلامی ایران؛ دوره ایلخانی و گورکانی*. تبریز: موزه آذربایجان شرقی.
- ترابی طباطبایی، جمال. (۱۳۵۱). *رسم‌الخط اویغوری و سیری در سکه‌شناسی*. *موزه آذربایجان*، ۶(۶)، ۸-۴۷.

- ترابی طباطبایی، جمال. (۱۳۵۳). سکه‌های متنوع از آبقاآن. بررسی‌های تاریخی، (۶)، ۱۷۷-۱۸۶.
- ثواقب، جهانگیر و امرایی، سیاوش. (۱۳۹۶). روند دگرگونی شعائر مذهبی بر روی سکه‌های دوره ایلخانی. دو فصلنامه تخصصی تاریخ ایران اسلامی، ۷ (۲)، ۱-۳۲.
- جعفری مذهب، محسن. (۱۳۹۰). واپسین ایلخان. پژوهش‌های علوم تاریخی، ۳ (۱)، ۲۵-۳۴.
- جوینی، عظاملک. (۱۳۸۵). تاریخ جهانگشای جوینی (تصحیح علامه محمد قزوینی). تهران: دنیای کتاب.
- حافظ‌ابرو، عبدالله بن لطف‌الله. (۱۳۸۰). زبده‌التواریخ (ترجمه کمال حاج سید جوادی). تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- خزایی، محمد. (۱۳۸۱). هزار نقش. کتاب ماه هنر، ۶ (۴۹-۵۰)، ۱۰۲-۱۰۳.
- خسروی، فریبرز. (۱۳۸۷). بررسی نقوش سکه‌های دوران ایلخانی موزه ملک تهران با کاربری در گرافیک معاصر، پروژه عملی: بازسازی نقوش سکه‌ها، طراحی پوستر و طراحی حروف. (کارشناسی ارشد ارتباط تصویری). دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین. (۱۳۸۰). حبیب‌السیر فی اخبار افراد بشر (جلد ۲). تهران: کتاب‌فروشی خیام.
- رجبی، پرویز. (۱۳۹۰). کاشان نگین انگشتی تاریخ ایران. تهران: پژواک کیوان.
- رضوی، سید ابوالفضل. (۱۳۸۸). نظام پولی در عصر ایلخانان (۷۳۶-۶۵۴ هـ ق و ۱۲۳۸-۱۲۵۶ میلادی). پژوهش‌های تاریخی، ۴، ۶۵-۸۶.
- رویمر، هر، فراگز، برت، کندی، ای.س، امورتی، ب.س، ویلسن، پیندر، گری، بازل، صفا، ذبیح‌الله و شمیمیل، آن‌ماری. (۱۳۸۷). تاریخ ایران دوره تیموریان. پژوهش دانشگاه کمبریج (ترجمه یعقوب آژند). تهران: جامی.
- سرافرازی، عباس. (۱۳۸۹). گرایش‌های سیاسی، مذهبی ایلخانان براساس مسکوکات ایلخانی ۶۵۱-۷۵۶ ق. پژوهش‌های تاریخی، (۲)، ۴۷-۶۶.
- سرفراز، علی‌اکبر و آورزمانی، فریدون. (۱۳۸۸). سکه‌های ایران از آغاز تا دوره زندیه. تهران: انتشارات سمت.
- شرفی، محبوبه. (۱۳۹۵). نظام ضرب سکه و مبادلات پولی در عصر ایلخانی. پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، ۱۰ (۱۹)، ۱۲۱-۱۴۴. Doi:10.22111/jhr.2017.2977
- شمسی، شیما، شاطری، مریم و احمدی، عباسعلی. (۱۳۹۷). تحلیل فرآیند مشروعیت‌سازی بر سکه‌های ایلخانی (۶۵۷-۷۳۶ ق). جستارهای تاریخی، ۹ (۲)، ۹۳-۱۲۱. Doi: 10.30465/hes.2018.4037
- شهبازی، اسمر. (۱۳۹۴). بررسی سکه‌های ایلخانان مغول (کارشناسی ارشد ایران‌شناسی). دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
- صالحی، امیرحسین. (۱۳۹۳). تجزیه عنصری سکه‌های ایلخانی جهت پی بردن به وضعیت اقتصادی و سیاسی زمان مورد مطالعه با روش PIXE (رساله دکتری باستان‌شناسی). دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.
- عقیلی، عبدالله. (۱۳۶۰). سجع در سکه. آینده، ۷ (۱ و ۲)، ۳۸-۴۱.
- علاء‌الدینی، بهرام. (۱۳۹۵). سکه‌های ایران از طاهریان تا خوارزمشاهیان. تهران: فرهنگسرای میردشتی.
- علیزاده‌مقدم، حمیدرضا. (۱۳۸۸). پژوهشی در سکه‌های اولجایتو هشتمین ایلخان مغول. تهران: پازینه.
- فضائی، حبیب‌الله. (۱۳۵۰). اطلس خط؛ تحقیق در خطوط اسلامی. اصفهان: انجمن آثار ملی اصفهان.
- کاشانی، ابوالقاسم عبدالله بن محمد. (۱۳۸۴). تاریخ اولجایتو (ترجمه مهین همبلی). تهران: علمی فرهنگی.
- لطف‌آبادی، محسن، خلعتبری، اللهیار و حسنی، عطالله. (۱۳۹۷). ناپایداری سیاسی در ایران قرن هشتم هجری: بررسی آماری عمر حکومت‌ها و میانگین سلطنت حکام. مجله علمی و پژوهشی تاریخ ایران، ۱۱ (۱)، ۲۹-۵۶. Doi: 20.1001.1.20087357.1397.11.1.23

- محمودی، فتانه و مهدوی، هامون. (۱۳۹۹). خوانش آیکنونوگرافیک عناصر بصری حاکم بر نقوش سکه‌های دوره ایلخانی.

پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، شماره ۲۴، صص ۱۶۹-۱۸۶. Doi: 10.22084/nbsh.2019.17787.1855

- مورگان، دیوید. (۱۳۷۳). ایران در قرون وسطی (ترجمه عباس مخیر). تهران: نشر طرح نو.

- موسوی بجنوردی، کاظم. (۱۳۹۳). تاریخ جامع ایران از دوره اتابکان تا ایلخانان (جلد ۹). تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.

- نجف‌زاده تربتی، احسان. (۱۳۹۸). اهمیت تاریخی سکه‌شناسی مغول و ایلخانان (کارشناسی ارشد تاریخ ایران اسلامی). دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران.

- نراقی، حسن. (۱۳۶۵). تاریخ اجتماعی کاشان. تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی.

- نعمتی، محمدرضا. (۱۴۰۰). بررسی و تحلیل سکه‌های نویافته از محوطه زلف‌آباد فراهان. مطالعات باستان‌شناسی پارسه،

Doi:10.30699/PJAS.5.18.159. ۱۷۸-۱۵۹، (۱۸)۵

- Diler, Ö.; Diler, E. N.; Kürkman, G. & Hinrichs, J. C., (2006). Ilkhans: Coinage of the Persian Mongols. Turkuaz Kitapçılık.

- Salehi, A., Neyestani, J., Noubari, A. R. H., & Mousavi, S. M. (2015). Religious architectural elements on il-khānid coins. Mediterranean Archaeology and Archaeometry, 15(1), 51-60.

©2024 by the Authours. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0 license) https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.en_GB